

บทที่ 6 บทสรุป

การศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคมในมิติใหม่ของความเป็นไทย กรณีศึกษาชุมชนป้อมมหากาฬ ข้อสรุปจากการศึกษาพบว่า การต่อสู้ของชุมชนกับการรื้อถอนออกจากชุมชนโดยกรุงเทพมหานครจะใช้พื้นที่เป็นพื้นที่สีเขียวเพื่อฟื้นฟูพื้นที่ให้เป็นประโยชน์หลายมิติโดยเฉพาะการปฏิบัติตามแผนพัฒนากรุงเทพมหานคร ตามแผนแม่บทการพัฒนาพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ซึ่งจัดขึ้นในวาระที่กรุงเทพฯ มีอายุครบรอบ 200 ปี เมื่อปี พ.ศ. 2525 การดำเนินการของแผนแม่บทดังกล่าวนี้ได้พบกับปัญหาเชิงซ้อนในประเด็นที่มีผู้คนอาศัยอยู่เขตโบราณสถานและเขตพื้นที่การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ซึ่งส่งผลให้แผนการฟื้นฟูกรุงเทพมหานครมีอาจบรรลุผลสำเร็จได้ การศึกษาในครั้งนี้สำหรับประเด็นของชุมชนป้อมมหากาฬสรุปผลการศึกษาดังนี้

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมกับวิถีชีวิตของคนในชุมชน
2. เพื่อศึกษารูปแบบของการมีส่วนร่วมของประชาชนในการรักษาพื้นที่อาศัย

ผลการศึกษา

1. การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมกับวิถีชีวิตของคนในชุมชนป้อมมหากาฬจากการศึกษาพัฒนาการและการสังสมทางวัฒนธรรมและการปรากฏการณ์ทางสังคมของคนในชุมชนนับตั้งแต่เริ่มปรากฏชุมชนมาจนถึงปัจจุบันพบว่า ชุมชนแห่งนี้มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมพร้อมการปรากฏวิถีชีวิตของชุมชนที่สัมพันธ์กับประวัติศาสตร์การสถาปนากรุงเทพมหานครเป็นราชธานีแห่งใหม่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1-3) ส่วนที่สองเป็นช่วงเวลาในสมัยรัชกาลที่ 4-7 ของการกำเนิดคณะละครพระยาเพชรพราณี ศิลปะการแสดงอันเป็นความภาคภูมิใจของคนในชุมชน ช่วงที่ 3 การเปลี่ยนแปลงของชุมชนในสมัยการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ช่วงที่ 4 การเปลี่ยนแปลงของชุมชนกับการเผชิญการเปลี่ยนแปลงด้านกายภาพพร้อมการต่อต้านอำนาจรัฐ

ช่วงที่ 1 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1-3) ระหว่าง พ.ศ. 2325-2594 นับเป็นยุคแรกที่เมืองเกิดขึ้นพร้อมกับปรากฏตัวการรวมเป็นชุมชน เนื่องจากการตั้งบ้านเมืองในอดีตบ้านเมืองมีอาณาเขตกว้างขวาง ซึ่งเมืองต้องการให้มีผู้คนมาอาศัย ทั้งนี้เพื่อการรักษาความมั่นคงภายในประกอบกับการก่อตั้งบ้านเมืองในประวัติศาสตร์ยุคนี้ยังมีผังเมืองตามแบบตะวันตกที่

ปรากฏการกำหนดถนน สถานที่พักอาศัยอย่างชัดเจน ประกอบกับการสร้างที่พักอาศัยของคนไทย สามารถปลูกเรือนแพ ปลูกบ้านในพื้นที่วัดและพื้นที่ใกล้กับกำแพงวัง โดยผู้คนต่างถ้อยที่ถ้อย อาศัยต่อกัน จากวิถีชีวิตที่เรียบง่ายและการรู้ฐานะของตนเอง โดยเฉพาะผู้ที่รู้ตนว่าเป็นชนชั้นผู้อยู่ ภายใต้การปกครองจะมีหน้าที่รับใช้ผู้เป็นนายและจะปลูกบ้านเรือนอาศัยในบริเวณที่สามารถทำ หน้าที่ในการรับใช้ผู้เป็นนายได้อย่างสะดวก

บริเวณป้อมมหากาฬจึงเป็นพื้นที่แห่งหนึ่งในยุคนี้จัดเป็นพื้นที่นอกเขตพระนคร มีผู้คนเริ่ม เข้ามาตั้งถิ่นฐานโดยเฉพาะเมื่อมีการปลูกสร้างวัดราชนัลดาราม วัดเทพธิดารามในสมัยรัชกาลที่ 3 พื้นที่แห่งนี้จะเริ่มมีคนทยอยเข้ามาตั้งถิ่นฐาน (เดือนเต็มดวง บุญคง 2548, 30) ซึ่งกล่าวได้ว่าการ ตั้งบ้านเมืองในอดีตรัฐประสงคิให้ผู้คนเข้ามาอยู่ในอาณาจักร โดยที่ยังไม่ได้มีกำหนดกฎหมายสิทธิ การครอบครองรองรับ เรื่องของกฎหมายสิทธิในการครอบครองที่ดินจะเริ่มปรากฏชัดเจนในสมัย รัชกาลที่ 5 การศึกษาในช่วงที่ 1 จึงสรุปได้ว่า ผู้ที่เข้ามาอาศัยในพื้นที่ซึ่งเป็นโบราณสถานในอดีต มิได้มีเจตนาเป็นผู้ครอบครองทรัพย์สินและการใช้ชีวิตในอดีต ผู้คนระดับล่างจะมีความเป็นอยู่ อย่างไม่ง่าย วิถีชีวิตจะตั้งถิ่นฐานใกล้กำแพงเมือง วัด กำแพงวัง คลอง และการก่อตั้งชุมชนจะเป็นไป ตามชื่อของภูมิถิ่น ผู้คนที่อาศัยจะกลายเป็นผู้ที่อยู่ในละแวกใดละแวกหนึ่งหรือเป็นคนหรือข้าของ บ้านเจ้านายท่านใด ประกอบกับพื้นที่ด้านตะวันออกในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้ทำการสร้างวัง พระราชทานแด่พระเจ้าลูกยาเธอหลายพระองค์บริเวณริมประตูสำราญราษฎร์ไปจนถึงประตูสำ เพ็ง จึงทำให้บริเวณกำแพงเมืองกลายเป็นชุมชนที่มีผู้คนอยู่อย่างหนาแน่นและมีความคึกคัก

ช่วงที่ 2 เป็นช่วงเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2394-2475 การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม และวิถีชีวิตของชุมชนป้อมมหากาฬนับเป็นช่วงเวลาที่มีคนในป้อมมหากาฬมีความเจริญรุ่งเรือง และปรากฏรากฐานงานศิลปะของศิลปะไทย เริ่มแรกจากสมัยรัชกาลที่ 4 การขุดคลองผดุงกรุง เกษมเพื่อการขยายการคมนาคมทางน้ำในกรุงเทพฯ และการก่อสร้างภูเขาทอง ณ วัดสระเกศตาม ภูมิทัศน์ของสมัยอยุธยาที่มีการสร้างเจดีย์ภูเขาทองอันเป็นสิริมงคลแก่บ้านเมือง พื้นที่แห่งนี้จะเป็น ศูนย์กลางของผู้คนในระดับล่างในด้านการทำมาค้าขายและการละเล่นพื้นบ้านโดยการนำเพลง สักความาร่องรำในงานเทศกาลเดือนสิบสอง

การดำรงชีวิตของชาวชุมชนป้อมมหากาฬได้มีความโดดเด่นและการรวมตัวที่เป็นที่รู้จัก กันในสมัยรัชกาลที่ 5 บริเวณแห่งนี้มีผู้คนอาศัยเริ่มมีกลุ่มข้าราชการตำรวจเข้ามาตั้งถิ่นฐานใน บริเวณพื้นที่รายรอบป้อมมหากาฬ ซึ่งในธรรมเนียมการพักอาศัยของผู้คนในอดีตก่อนที่บ้านเมือง จะมีฝั่งเมือง ผู้คนจะเข้ามาอาศัยในพื้นที่ซึ่งเป็นสถานที่สำคัญโดยผู้คนที่รับใช้เจ้านายจะตั้ง บ้านเรือนบริเวณกำแพงวัง กำแพงวัดและริมคลองซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของการตั้งถิ่นฐานของ

ผู้คนในกรุงเทพฯ ถ้าหากมีการปลูกสร้างวัง ผู้รับใช้ต่างจะมาปลูกบ้านเรือนอยู่ในพื้นที่ที่ไม่ไกลนัก ทั้งนี้เพื่อการดูแลรับใช้เจ้านายของตน ในที่นี้สามารถนำความเห็นในการปลูกสร้างบ้านเรือนตามพระวินิจฉัยของหม่อมเจ้าปิยะรังสิต รังสิต เกี่ยวกับพื้นที่ของมหาดเล็กข้าหลวงในอดีตว่า พื้นที่วังจะมีบริวารอาศัยอยู่มากมายเมื่อครั้งที่พระองค์ยังทรงอยู่ในวัยเยาว์ถ้าหากเข้าไปเขตวังจะมีผู้คนอยู่อาศัยอยู่จำนวนพันและจำนวนร้อย (หม่อมเจ้าปิยะรังสิต 2533, 1-2) การใช้ชีวิตของคนไทยในยุคที่ผ่านมายังมิได้กำหนดสิทธิในการครอบครองที่ดิน จึงส่งผลให้กลุ่มคนระดับล่างซึ่งมิได้รับพระราชทานที่ดินดังเช่นกลุ่มเจ้านาย คนกลุ่มนี้จะอยู่อาศัยในพื้นที่ของวัดและพื้นที่สาธารณะของบ้านเมือง สำหรับชุมชนชาวป้อมมหากาฬ ตามความเห็นของพระราชเมธี เจ้าอาวาสวัดราชนันทดาราม ซึ่งเคยให้สัมภาษณ์และคณะผู้จัดทำหนังสือพิมพ์นิสิตนักศึกษา ฉบับชุมชนป้อมมหากาฬ 2552, 9 กล่าวว่ “แต่เดิมพื้นที่บริเวณป้อมมหากาฬถือเป็นของวัดราชนันทดารามวรวิหารในปัจจุบัน ก่อนที่จะนำมาผาติกรรมในสมัยรัชกาลที่ 5 ทำให้วัดมีพื้นที่เหลือเพียง 73 ตารางวาเท่านั้น และชาวชุมชนได้อยู่อาศัยในป้อมต่อเนื่องกันมาเป็นร้อยปี พอมาถึงในช่วงสมัยนายพิจิตต รัตตกุล เป็นผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร พ.ศ. 2535 ทางกรุงเทพมหานครได้เข้ามาขอเวนคืนพื้นที่ทั้งหมดโดยให้เหตุผลว่า จะใช้พื้นที่ดังกล่าวสร้างเป็นสวนสาธารณะ ทางวัดถึงได้ไม่มีอำนาจในการตัดสินใจแต่อย่างใด เพราะเรื่องพื้นที่สงฆ์ต้องนำเสนอผ่านทางมหาเถรสมาคม ซึ่งเป็นองค์กรปกครองคณะสงฆ์ในประเทศไทย ดังนั้น เรื่องการจัดการป้อมมหากาฬ ทางวัดได้ทำตามคำสั่งของมหาเถรสมาคมเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ผู้อยู่อาศัยในป้อมมหากาฬจึงมิได้สัมพันธ์กับวัดราชนันทดาราม คำว่า “พื้นที่บริเวณป้อมมหากาฬถือเป็นส่วนหนึ่งของวัดราชนันทดารามวรวิหาร ข้อยืนยันดังกล่าวนี้ชี้ให้เห็นว่าที่ดินในกรุงเทพฯ จะเป็นพื้นที่ของวัดหรือกล่าวได้ว่าวัดเป็นผู้ครอบครอง ซึ่งจะมีผู้คนเข้ามาตั้งบ้านเรือนได้อันเป็นการพึ่งพาต่อกันระหว่างวัดกับพุทธศาสนิกชน การเป็นชุมชนโดยมิได้มีกฎหมายรองรับจึงเป็นหลักปฏิบัติในการอยู่อาศัยทั้งทำการเช่าที่วัดในราคาถูก ผู้อยู่อาศัยในระยะเวลายาวนานได้ก่อให้เกิดการเกาะเกี่ยวกันภายในชุมชนและเกิดวัฒนธรรมชุมชนของแต่ละพื้นที่

สำหรับชาวชุมชนป้อมมหากาฬในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นผู้ให้กำเนิดการแสดงลิเกทรงเครื่อง โดยมีผู้หญิงเป็นผู้แสดง ซึ่งเรียกชื่อลิเกพระยาเพชรปาณี จัดเป็นลิเกที่มีชื่อเสียงและต่อมาผู้สืบทอดได้เผยแพร่การแสดงลิเกลักษณะนี้ไปยังภาคกลางโดยมีชื่อว่าลิเกหอมหวล การกำเนิดลิเกทรงเครื่องคณะพระยาเพชรปาณีนับเป็นการเปิดพื้นที่ทางศิลปะในการวางรากศิลปะการแสดงของไทยผ่านการแสดงการร้อง ร่ายรำ การแต่งกายที่งดงามแบบไทย และการแสดงในอดีตจะมีการฝึกซ้อม รวมถึงการสร้างนักแสดงจะต้องเกิดจากมีผู้อุปถัมภ์และลิเกพระยาเพชรปาณี เป็นคณะ

ใหญ่ที่มีการสืบทอดลูกหลานอาศัยอยู่ในป้อมแห่งนี้ การเล่นลิเกในลักษณะนี้จัดเป็นการเปิดโอกาสให้คนระดับล่างได้แสดงออกทางศิลปะไทย ซึ่งเรื่องของคณะลิเกพระยาเพชรปราณีจึงปรากฏในหนังสือสาส์นสมเด็จ พระนิพนธ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่เคยทอดพระเนตรลิเกคณะนี้สมัยรัชกาลที่ 5 นอกจากลิขของพระยาเพชรปราณี ได้ถูกนำกล่าวถึงในงานเขียนของกาญจนาศันย์ พันธุ์ เล่าไว้ใน “กรุงเทพฯ เมื่อ 70 ปีก่อน” ว่า

“คณะลิเกชื่อดังของพระยาเพชรปราณี ปลูกเพิง เปิดวิก เก็บค่าดูครั้งละ 5 สตางค์ และมีข้อสังเกตว่า “ตัวเเกเป็นผู้หญิงทั้งสิ้นและเขาว่าเป็นเมียพระยาเพชรก็มาก”

ในเรื่องเล่าซึ่งกาญจนาศันย์บันทึกไว้ในความเห็นที่ว่า “ผู้แสดงลิเกล้วนเป็นเมียพระยาเพชร” ซึ่งจะก่อให้เกิดการรวมกลุ่มทางสังคมของความเป็นเครือญาติที่เหนียวแน่นในชุมชนแห่งนี้มาก่อนที่คณะลิเกจะแยกย้ายออกไปเป็นคณะลิเกในที่อื่น ๆ และมีความโดดเด่นของวัฒนธรรมทางศิลปะแบบพื้นบ้าน

นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานที่ดินพร้อมสร้างบ้านเรือนให้กับข้าราชการบริพาร ตำรวจวังจึงส่งผลให้บริเวณรายรอบป้อมมหากาฬได้ขยายพื้นที่เป็นที่พักอาศัยและมีบ้านเรือนปลูกสร้างเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 6 ผู้คนได้เข้ามาพักอาศัยบริเวณคลองโง่งอ่างขยายพื้นที่ตลอดแนวขนานไปกับกำแพงเมืองตั้งแต่เชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศไปถึงแนวคูคลองหลอดวัดราชนัลดาราม และกาญจนาศันย์ได้กล่าวไว้ในหนังสือเมื่อ 70 ปี ก่อนความว่า

“จากป้อมเป็นกำแพงเมืองตลอดไปจนจดถนนบำรุงเมือง กำแพงเมืองตอนนี้มีปรากฏช่องกุฎี 2-3 แห่ง ซึ่งข้างในเป็นบ้านเรือนคนทั้งนั้นอยู่ติดกับคลองโง่งอ่าง”

นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้มีปัจจัยสนับสนุนให้พื้นที่บริเวณชุมชนป้อมมหากาฬมีผู้อยู่อาศัยมากขึ้น และพื้นที่แห่งนี้ยังปรากฏร่องรอยทางวัฒนธรรมดังที่ปรากฏในงานศึกษาของเดือนเต็มดวง บุญคง 2548, 31 และนำมาสรุปการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในช่วงเวลาก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ได้ดังนี้

1. ปัจจัยจากสภาพพื้นที่เป็นพื้นที่สำคัญในสมัยรัชกาลที่ 6 เนื่องจากบริเวณตรงสามแยกปากคลองมหานาคบริเวณหลังป้อมมหากาฬ มีตึกโบราณหลังหนึ่งเป็นอาคารชั้นเดียวที่พระยาญาณประกาศ (เลื่อน ศุภศิริวัฒน์) ปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตราธิการเป็นผู้สร้างเมื่อปี พ.ศ. 2459 ตรงกับรัชสมัยรัชกาลที่ 6 อาคารหลังนี้ใช้เป็นที่เรือต้นทางสำหรับเจ้านายและข้าราชการที่จะเดินทางไปเฝ้าสมเด็จพระศรีสุวรินทรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ทรงประทับที่วังสระปทุม ริมคลองแสนแสบ และอาคารหลังนี้ได้ใช้เป็นที่ประทับของเจ้านายและพระบรมวงศานุ

วงศ์ เมื่อครั้งที่เจ้านายและพระบรมวงศานุวงศ์เสด็จมาทอดพระเนตรการเล่นสัควาของชาวบ้านในคลองโอง่าง ซึ่งเป็นระยะหลังจากการเล่นสัควาก็มีในช่วงงานภูเขาทองตรงกับกลางเดือน 12 วันลอยกระทง งานจัดถึง 10 วัน 10 คืน

2. พื้นที่แห่งนี้เป็นแหล่งกำเนิดศิลปะการแสดงเริ่มแรกโดยผู้หญิงชาวบ้านในการแสดงลิเก ปantomim มหากาพย์ซึ่งการบันเทิงจึงมีความสัมพันธ์กับการละเล่นพื้นบ้านในการเล่นสัควาบริเวณคลองโอง่าง ดังปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 6 ที่มีการร้องสัควาตามลำคลองโดยผู้เล่นจะมีเรือแจวมาจากที่ต่างๆ ผู้หญิงแต่งตัวงดงาม นุ่งผ้าชิ้นใส่เสื้อแขนกระบอกสามส่วน มีผิวกายเหลืองนวล แต่งหน้าทาปากอย่างสวยงามต่างมาลอยเรือเล่นสัควาบริเวณด้านหน้าตึกโบราณแห่งนี้ ในเรือจะมีทั้งคนร้องสัควา มีคนตีกลับตีกลอง ต่างร้องเกี่ยวพาราดนสวยงามสนุกสนาน จากนั้นทุกคนจะเดินขึ้นไปนมัสการพระบรมสารีริกธาตุบนภูเขาทอง วัดสระเกศ การปฏิบัติในลักษณะนี้จึงเป็นที่มาของอัตลักษณ์ของท้องถิ่นของพื้นที่บริเวณคลองโอง่าง ปantomim มหากาพย์และวัดสระเกศ นอกจากนี้ปัจจัยและที่มาของการละเล่นพื้นบ้านดังกล่าวแล้ว บริเวณพื้นที่ปantomim มหากาพย์ยังเป็นพื้นที่ค้าขายของชาวบ้านในการซื้อขายถ่านและการซื้อขายผลไม้ก่อนที่พื้นที่รายรอบบริเวณนี้ได้ลดบทบาทของความสำคัญในวิถีชีวิตของคนระดับล่าง เมื่อบ้านเมืองมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการบริหาร การปกครองเป็นจังหวัดพระนคร ข้อโดดเด่นก่อน พ.ศ. 2500 เท่าที่ปรากฏเกี่ยวกับชุมชนแห่งนี้ พบว่า

1. เป็นพื้นที่ค้าขายของชาวบ้าน ในอดีตการหุงอาหารจะใช้ถ่านเป็นเชื้อเพลิง บริเวณท่าเรือคลองโอง่างจึงเป็นพื้นที่เรือถ่านเรียกกันว่า เรือหัวเดียว เป็นเรือจ้างขนถ่านจากหัวเมืองอยุธยา สิงห์บุรี อ่างทอง ขนถ่านใส่ชะลอมมาขายโดยมาขึ้นท่าเรือบริเวณวังปantomim มหากาพย์และมีถ่านจำนวนมากจะขนเก็บไว้ในตรอกใกล้กับท่าเรือ ในเวลาต่อมาผู้คนจึงเรียกพื้นที่แห่งนี้ว่า ตรอกถ่าน โดยจะรถเจ๊กซึ่งเป็นรถลากโดยชาวจีนจะมาลากถ่านไปขายในพระนครราคาชะลอมละ 5-10 สตางค์ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับจำนวนถ่านและขนาดของชะลอม

2. การเปี้ยวผลไม้ การเปี้ยวมีความหมายในทางปฏิบัติหมายถึงการแข่งขันในการให้ราคา ผู้ใดให้ราคาสูงกว่า ผู้นั้นจะได้สิทธิ์ในการครอบครอง เนื่องจากบริเวณคลองโอง่างเป็นเส้นทางสัญจรที่เชื่อมโยงกับชาวสวนในพื้นที่ภาคกลางด้านอยุธยา สิงห์บุรี อ่างทอง พื้นที่ดังกล่าวนี้ล้วนมีความอุดมสมบูรณ์ด้วยผลไม้ประเภทมะม่วง มะปราง กระท้อน ชมพู่ ซึ่งชาวสวนจะใส่เข่งลงเรือมาขายตามฤดูกาล เมื่อเรือขึ้นท่าบริเวณสะพานผ่านฟ้าจะมีกิจกรรมการซื้อขายซึ่งเรียกกันว่า เปี้ยวผลไม้

ขั้นตอนการเปียผลไม้เริ่มจากเจ้าของเรือโยนผลไม้ในเรือให้พวกเด็กๆ ในละแวกนั้นได้ชิมกันโดยจะมีการขายในวันพุธ เสาร์-อาทิตย์ พื้นที่บริเวณตรอกถ่านซึ่งมีการโยนผลไม้ครั้งละหลายๆ ลูก หากผู้เปียผลไม้รับไม่ได้ผลไม้อาจจะตกน้ำบรรดาเด็กๆ ในคลองจะเกี่ยผลไม้ที่ตกคลองกินกันอย่างสนุกสนาน และเก็บกลับบ้านได้ วิธีการเปียผลไม้จะใช้เวลาเปล่งตะโกนบอกราคากัน ผู้ใดราคาสูงสุดก็จะได้อาเรือไปเทียบพร้อมการยกแข่งลงเรือและจ่ายเงินอันเป็นวิธีการเปิดเผยและเป็นมิตรไมตรีต่อกัน

3. บริเวณชุมชนป้อมมหากาฬจัดเป็นพื้นที่การถ่ายทอดภูมิปัญญาและความรู้ในการทำเครื่องดนตรีไทย ด้วยเหตุที่ในรัชสมัยรัชกาลที่ 6 งานดนตรีไทยมีความเฟื่องฟูมาก จากการศึกษาของเดือนเต็มดวง บุญคง ที่เคยสัมภาษณ์คุณธวัชชัย วรมหาคุณ ผู้ที่เติบโตในชุมชนแห่งนี้เล่าว่า คุณตาของคุณธวัชชัยชื่อคุณตาอู่ ไม่เสียอารมณ์ เคยเป็นช่างทำดนตรีไทยในสมัยรัชกาลที่ 6 และเป็นบุคคลที่สนิทสนมกับหลวงประดิษฐไพเราะ (จางวางศร ศิลปบรรเลง) ครูดนตรีไทยที่มีชื่อเสียง ด้วยเหตุที่บริเวณนี้มีความชำนาญในการทำลองและเป็นที่มาของการรู้จักกันในนาม “เจ้าพ่อหอกลอง” ปัจจุบันจัดเก็บกรมการรักษาดินแดน กระทรวงมหาดไทย ซึ่งมีมือในการทำลองเป็นฝีมือของคุณตา (นายอู่ ไม่เสียอารมณ์) ปัจจุบันกลองใบนี้ยังวางไว้หน้าประตูของกรมการรักษาดินแดนตรงข้ามกับวัดเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์)

การมีต้นทุนทางวัฒนธรรมที่ปรากฏในชุมชนแห่งนี้ก่อนที่จะมีการพัฒนาประเทศในยุคการรับระบบทุนนิยมหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2484 – 2488) และต้นพุทธศตวรรษที่ 26 ผู้ศึกษาสามารถสรุปลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมของพื้นที่แห่งนี้ได้ดังนี้

1. เป็นพื้นที่ซึ่งผู้คนระดับล่างได้จุดประกายทางวัฒนธรรมจนปรากฏเป็นรูปลักษณะทางวัฒนธรรม ดังเช่นการแสดงลิเก การจัดทำกลอง จนมีการสักการะการทำกลองอันเป็นประเพณีปฏิบัติในชุมชน ในอดีตผู้ที่ทำกลองหนังจะเป็นผู้ชาย ทั้งนี้ เพื่อให้ความเคารพต่องานศิลป์
2. เคยเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมของชาวบ้านในการเล่นสัทกวาง งานวัดภูเขาทองที่สืบสานจนเป็นประเพณีของท้องถิ่นของชาวกองในยุคที่เป็นจังหวัดพระนคร จากในอดีตที่ผ่านมากการจัดงานวัดจะแบ่งแยกอย่างชัดเจนสำหรับชนชั้นเจ้านายจะจัดงานในบริเวณวัดเบญจมบพิตร หากเป็นงานชาวบ้านที่สนุกสนานที่สุดจะเป็นงานภูเขาทอง ดังปรากฏในงานพระนิพนธ์ของพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ในเรื่องเกิดวังปารุส เล่ม 1 หน้า 191-193 ความว่า “งานวัดที่คนนิยมและมีชื่อเสียงมากที่สุดในสมัยข้าพเจ้าเป็นเด็ก คือ งานภูเขาทองในวัดสระเกศ อันเป็นงานออกร้านเพื่อบำรุงวัด”

ช่วงที่ 3 การเปลี่ยนแปลงของชุมชนป้อมมหากาฬในสมัยประชาธิปไตยนับตั้งแต่ พ.ศ. 2475 เป็นต้นมาจนถึง พ.ศ. 2535 ซึ่งการศึกษาในช่วงนี้จะสัมพันธ์กับรูปแบบการบริหารการปกครองของกรุงเทพฯ ก่อน พ.ศ. 2518 ที่ได้จัดเป็นจังหวัดพระนครและจังหวัดธนบุรี และพื้นที่กรุงเทพมหานครในอดีตที่เคยเป็นศูนย์รวมของความเจริญในทุกๆ ด้านโดยเฉพาะทางด้านเศรษฐกิจและการศึกษา ดังนั้นหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2484 - 2488) เป็นต้นมา ผู้คนจากทั่วสารทิศของประเทศไทยต่างมุ่งหาความหวังของอนาคตในการเดินทางเข้ามาพำนักในกรุงเทพฯ เพื่อการประกอบอาชีพและการศึกษา สำหรับพื้นที่ในป้อมมหากาฬจะมีคนกลุ่มหนึ่งที่มีภูมิลำเนาเป็นคนภาคใต้และภาคกลางเข้ามาอาศัย ดังปรากฏในการศึกษาของภาวิณี ไชยภาค 2551 ซึ่งสามารถจำแนกตัวอย่างของกลุ่มคนจากต่างจังหวัดและผู้ที่อาศัยในชุมชนป้อมมหากาฬในลักษณะการสืบสานจากบรรพบุรุษ อย่างไรก็ตามคนทั้งสองกลุ่มต่างแสดงตนในการมีส่วนร่วมกับชุมชนเมื่อเกิดกรณีการเวนคืนที่ดินในป้อมมหากาฬเมื่อปี พ.ศ. 2535 ผู้ที่อยู่ในชุมชนได้มีการรวมพลังในชุมชนอย่างเข้มแข็ง

การจำแนกคนในชุมชนเป็น 2 กลุ่ม ในกลุ่มแรกกลุ่มที่ประชาชนเกิดและเติบโตในป้อมมหากาฬ ผู้คนกลุ่มนี้จะมีความภาคภูมิใจในอาคารสถานภายใน อาทิ บ้านเรือนไทยไม้สัก การกำเนิดลูกของพระยาเพชรปราณีที่ยังสืบสานลูกหลานกับอีกกลุ่มเป็นผู้เดินทางมาจากต่างจังหวัด ตั้งแต่โคราช อ่างทอง และกลุ่มที่มีความโดดเด่นเป็นพิเศษ ได้แก่ กลุ่มที่นับถือศาสนาอิสลามได้อพยพจากจังหวัดสงขลาได้เข้ามาอยู่อาศัยในชุมชน คนกลุ่มนี้มีความชำนาญในการทำทรงนกเขาชวา และเริ่มมาประกอบอาชีพทำทรงนกขายทั้งทรงนกเขา ทรงนกปรอดหัวจุก การประดิษฐ์กรงไม้ไผ่ ไม้สัก และหวาย ร่วมกับการใช้ผ้าสีสดประดับลูกบิดสีสวยงาม การทำทรงนกเข้างองมีราคาสูงถึงห้าพัน - หกพันบาท ซึ่งจะใช้วัสดุหายากตั้งแต่การใช้ไม้ตะเคียน การสลักลาย และบางกรงถ้ามีฝีมือที่ละเอียดมากจะมีราคาเป็นหลักหมื่น ซึ่งผู้ทำจะต้องทำด้วยฝีมือและใจรักในงานศิลป์เพื่อถ่ายทอดให้เป็นงานฝีมือที่ล้ำเลิศ

ความสามารถในด้านหัตถศิลป์ของคนในป้อมมหากาฬที่สอดคล้องกับบรรยากาศมีงานที่สัมพันธ์กับพื้นที่ในการทำรูปฤาษีตัดตน ฤาษีเดินดง เคียงพอกแก้ว กลุ่มนี้จะมีช่างผู้มีฝีมือชื่อคุณกุศล เขยบุบผา (ลุงโอง) ประกอบกับรายรอบพื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬอยู่ในละแวกงานศิลป์อื่นๆ เช่น การทำบาตรของชาวชุมชนบ้านบาตรและการจัดงานเทศกาลลอยกระทงของวัดสระเกศจึงส่งผลให้ชาวชุมชนป้อมมหากาฬเป็นแหล่งจำหน่ายดอกไม้ไฟซึ่งจะจุดในงานลอยกระทงและคงดำรงอาชีพขายดอกไม้ไฟในปัจจุบัน จำนวน 4 ร้าน โดยดอกไม้ไฟทั้งหมดมิได้ผลิตในชุมชน

ชาวชุมชนได้รวมตัวกันกำหนดสัญลักษณ์ในการรวมกันผ่านสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของชาวชุมชน โดยผู้คนมีความเชื่อว่าทุกคนเป็นลูกของเจ้าพ่อป้อมมหากาฬ ซึ่งเปรียบเสมือนเจ้าที่ที่ให้การปกป้องรักษาคุ้มครองคนในชุมชน ด้วยเหตุนี้ในทุกๆ จะมีประเพณีการบูชาเจ้าพ่อป้อมมหากาฬโดยบังเกิดสืบทอดเป็นประเพณีของคนท้องถิ่นและมีพิธีกรรมในการบูชาเจ้าพ่อป้อมมหากาฬในวันที่ 13 เมษายนของทุกๆ ปี ชาวชุมชนจัดให้การบวงสรวงดวงวิญญาณของเจ้าพ่อป้อมมหากาฬซึ่งจะมีผู้คนจากทั่วสารทิศเข้ามาร่วมในพิธี

การใช้ชีวิตของชาวชุมชนในด้านการทำมาหากินมาเป็นเวลาช้านานในการขายผลงานศิลปะ การจัดทำทรงนก การปั้นรูปฤาษีและการประกอบการค้าขายเพื่อการเลี้ยงชีพโดยเฉพาะฝีมือในการทำระเพาะปลาขายในบริเวณท่าเรือคลองโอ่งอ่าง และบริเวณศาลาว่าการกรุงเทพมหานคร การหารายได้เพื่อเลี้ยงครอบครัวของคนในชุมชนจึงสืบทอดอาชีพมาจนถึงปัจจุบัน

เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการบริหารราชการแผ่นดินโดยมอบอำนาจให้กับราชการส่วนท้องถิ่นกรุงเทพมหานครจึงเกิดขึ้นโดยการรวมจังหวัดพระนครและจังหวัดธนบุรี เมื่อปี พ.ศ. 2518 พร้อมทั้งจัดการทำแผนแม่บทในโครงการฟื้นฟูเกาะรัตนโกสินทร์ในวโรกาสที่กรุงเทพฯ มีอายุครบ 200 ปี ในปี พ.ศ. 2525 เรื่องราวของการใช้พื้นที่ป้อมมหากาฬซึ่งเคยเริ่มตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 26 ในปี พ.ศ. 2525 และได้มีการนำมาต่อเนื่องจนในที่สุดเมื่อมีการปฏิรูปทัศน์ของกรุงเทพฯ และการดำเนินการยังไม่เรียบร้อยในด้านการเวนคืนพื้นที่และยึดเยื่อต่อกันมาจนถึงยุคแห่งการฟื้นฟูพื้นที่กรุงเทพฯ ให้เป็นพื้นที่สีเขียว นับตั้งแต่ พ.ศ. 2535 เป็นต้นมา จึงเป็นการปรากฏการณ์ทางสังคมที่ชาวชุมชนแห่งนี้ได้แสดงตนในการรวมกลุ่มเพื่อการต่อต้านอำนาจรัฐผ่านกรุงเทพมหานครที่จะทำการสร้างสวนสาธารณะในป้อมมหากาฬและให้คนในชุมชนต้องย้ายออกไปโดยรัฐจัดหาพื้นที่แห่งใหม่ให้พำนักและผู้คนในชุมชนจึงก่อให้เกิดการต่อต้านอำนาจรัฐนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2535 มาจนถึงปัจจุบัน (2554)

ช่วงที่สี่ ช่วงเวลาการต่อต้านการไล่อ่อนนับตั้งแต่ พ.ศ. 2535 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน ผลการศึกษาการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่แห่งนี้สามารถสรุปเป็นรูปธรรมเชิงประจักษ์ ดังนี้

ระยะแรก ช่วงเวลาของการผนึกกำลังของชุมชนเพื่อการต่อต้านการไล่อ่อน พ.ศ. 2535 - 2548 ภายหลังจากการประกาศพระราชกฤษฎีกากำหนดเขตที่ดินในบริเวณที่จะเวนคืนเพื่อจัดสร้างสวนสาธารณะ การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของคนในชุมชนได้แบ่งเป็น 2 กลุ่ม กล่าวคือ การเวนคืนในส่วนของที่ดินของเอกชนและของวัดราชนันทารามล้วนได้รับค่าชดเชยจากรัฐในปี พ.ศ. 2538 จำนวน 75 % และ/หรืออีก 25% กรุงเทพมหานครจะจ่ายให้เมื่อมีการ ย้าย

ออกจากชุมชน ซึ่งกลุ่มคนที่เป็นผู้เช่าที่ดินจากเอกชนและวัดราชนัลดารามได้ยอมรับในเงื่อนไขดังกล่าว แต่กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในป้อมมหากาฬภายใต้อาณาเขตเกือบ 2 ไร่ขอปักหลักอยู่ในพื้นที่เนื่องจากไม่เห็นด้วยกับโครงการคลองกรุงซึ่งเป็นโครงการภายใต้การดูแลของกรมการเคหะแห่งชาติ มีราคาสูงสำหรับชาวชุมชน อีกทั้งชาวชุมชนไม่มั่นใจในระบบสาธารณูปโภคที่รัฐจัดให้และสิ่งที่สำคัญที่ได้รับผลกระทบอย่างสูง นั่นคือ การเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตและการทำกิน ในที่สุดจึงเป็นที่มาของการต่อต้านการไล่รื้อที่มีการวิวัฒน์ตนเองโดยการตั้งข้อเสนอในการขอเป็นชุมชนตัวอย่างที่ชาวชุมชนอาสาเป็นผู้ดูแลสวนสาธารณะพร้อมที่จะร่วมพัฒนาชุมชนให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ ทั้งนี้เพื่อให้นักท่องเที่ยวได้ชมวังหมายถึงพระบรมมหาราชวัง วัดพระแก้ว วัดราชนัลดาราม พื้นที่ถนนราชดำเนินนอก และการศึกษางานศิลปะตั้งแต่บ้านบาตร วัดสระเกศ การเข้าพระในวัดราชนัลดาราม ซึ่งข้อเสนอของชุมชนได้รับการสนับสนุนจากนักวิชาการและนักบริหารที่เห็นคุณค่าในการสร้างความเข้าใจในศาสตร์สาขาวิชาสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ในการพัฒนาในแผนแม่บทเพื่อการท่องเที่ยวกับกรุงเทพมหานคร ในที่นี้สามารถนำมาวิเคราะห์ในปรากฏการณ์ทางสังคมของชุมชนป้อมมหากาฬในรอบ 20 ปี ดังนี้

1. การนำเสนอแผนพัฒนาเมืองที่สอดคล้องกับทฤษฎีทางมานุษยวิทยาซึ่งกำหนดให้คนกับเมืองมีโอกาสในการพัฒนาพร้อมๆ กัน เพื่อก่อให้เกิดความรักในวัฒนธรรมของท้องถิ่น ในที่นี้ชาวชุมชนได้นำเสนอตนเองทั้งรูปแบบการแสดงตนในการมีส่วนร่วมกับการต่อต้านอย่างสันติกับการรื้อถอนออกจากชุมชนตามคำสั่งศาล

รูปแบบแรก การนำเสนอพื้นที่ชุมชนให้เป็นพิพิธภัณฑ์ที่มีชีวิตโดยชาวชุมชนขอเสนอแผนในการอนุรักษ์วิถีชีวิตแบบดั้งเดิมในด้านอาคารสถานและอาชีพอันเป็นภูมิปัญญาของคนในท้องถิ่น ซึ่งปรากฏในช่วงเวลา พ.ศ. 2535 - 2548 คนในชุมชนได้ใช้การเจรจาและการนำองค์กรที่สัมพันธ์กับสิทธิมนุษยชนรวมถึงการแสดงความคิดเห็นด้วยของนักวิชาการ ในที่นี้การแสดงออกของชุมชนในการยอมรับในเหตุผลทางกฎหมาย หากแต่ขอการปรับวิถีชีวิตให้สอดคล้องกับแผนการพัฒนาด้านการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์เพื่อขอเปลี่ยนให้ชุมชนได้ยังคงพำนักอยู่ในท้องถิ่นที่ดำรงมาชั่วชีวิตให้สืบสานต่อไป ดังปรากฏในงานศึกษาของภุริทัต ไชยเศรษฐ์ และการศึกษาของภาควิชาวารสารสนเทศ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ฉบับชุมชนป้อมมหากาฬ ภาพที่ 6.1

รูปแบบที่สอง ระหว่าง พ.ศ. 2548 - 2551 เมื่อผลจากการต่อสู้ทางกฎหมายคนในชุมชนมีอาจอยู่ในพื้นที่แห่งนี้ต่อไปอันสืบเนื่องจากเหตุผลทางกฎหมายที่กำหนดให้พื้นที่แห่งนี้เป็นที่สีเขียวจะต้องจัดสร้างเป็นสวนสาธารณะตามโครงการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ (ภาคผนวก ก) อีกทั้งมีโครงการอนุรักษ์และปรับปรุงป้อมมหากาฬมีแผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และ

พัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ (ภาคผนวก ข) นอกจากนี้พื้นที่บริเวณเกาะรัตนโกสินทร์ด้านในได้จัดทำแผนแม่บทรองรับไว้อย่างชัดเจน ดังปรากฏในแผนผังแม่บทการพัฒนาพื้นที่ถนนราชดำเนินและพื้นที่บริเวณต่อเนื่อง โดยสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (ภาคผนวก ค) นอกจากนี้กรุงเทพมหานครได้มีการกำหนดโครงการ/กิจกรรมเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 12 สิงหาคม 2547 (ภาคผนวก ง)

จากความชัดเจนในแผนพัฒนากรุงเทพมหานครดังที่นำเสนอทั้งหมดได้แสดงความชัดเจนว่า คนในชุมชนต้องย้ายออกเพื่อคืนพื้นที่ให้กรุงเทพมหานครดำเนินการให้เป็นไปตามแผนพัฒนาทั้งหมด ในช่วงเวลานับตั้งแต่ พ.ศ. 2548 เป็นต้นมาคนในชุมชนได้ทำการเรียกร้องโดยสันติและไม่ยอมย้ายออกจากชุมชนแห่งนี้ โดยการต่อต้านอำนาจรัฐปรากฏในหลายรูปแบบ อาทิ

1. คนในชุมชนนี้กันอย่างเข้มแข็งในลักษณะการตั้งรับกับการรื้อถอนของ

กรุงเทพมหานคร โดยจำแนกคนในชุมชนออกเป็นกลุ่มการใช้กฎหมายเพื่อการเรียกร้องสิทธิของ

ชุมชน 2) กลุ่มการร่วมกับองค์กรภาครัฐและภาคเอกชนทั้งในรูปแบบของการปะทะเผชิญหน้า

(Encounter) การประสานชุมนุม (Assembly) และการเกิดขึ้นพร้อมๆ กัน (Simultaneity) (ปฏิวัติ

ไชยเศรษฐี 2547, 138) เมื่อนำมาสรุปในภาพรวมและผลที่ปรากฏร่วมกับความเห็นของชาวชุมชน

ดังปรากฏในตารางที่ 6.1

ตาราง 6.1 สรุปภาพรวมของพฤติกรรมของชุมชนป้อมมหากาฬที่มีต่อการต่อต้านอำนาจรัฐ พ.ศ. 2548 - 2551

รูปแบบของพฤติกรรม	ผลที่ปรากฏในพฤติกรรม	ผลที่ปรากฏกับชุมชน
1. การปะทะเผชิญหน้าในการก่อสร้างสวนสาธารณะรายรอบป้อมมหากาฬ	การขัดแย้งกับภาครัฐและการขัดแย้งภายในชุมชนในด้านความเห็นในการเผชิญหน้า	1. ชาวชุมชนจัดเก็บข้อมูลการใช้พื้นที่สวนสาธารณะพบว่าข้อมูลเชิงประจักษ์ในการใช้สวนสาธารณะที่ไม่คุ้มค่าอีกทั้งนำความไม่ปลอดภัยมาสู่ชุมชน

รูปแบบของพฤติกรรม	ผลที่ปรากฏในพฤติกรรม	ผลที่ปรากฏกับชุมชน
		2. การถูกปล่อยรกร้างในสวนสาธารณะที่สร้างขึ้นส่งผลให้เกิดภาวะทรุดโทรมและภาพที่ปรากฏจนถึง พ.ศ. 2554 พื้นที่บริเวณแห่งนี้ขาดการพัฒนาในพื้นที่สังคมเมือง
หมายเหตุ: ข้อสรุปผลที่ปรากฏจากชุมชนเป็นข้อที่ได้รับจากการสัมภาษณ์คุณธวัชชัย วรมหาคุณ (คุณกบ) ประธานชุมชน		
2. การประสานชุมชนนวมซึ่งภาครัฐโดยการท่องเที่ยวและกรุงเทพมหานคร	รัฐใช้กฎหมายเป็นทางออกในการแก้ปัญหาในขณะที่ชุมชน (ชาวบ้าน) นักวิชาการ องค์กรเอกชน ได้นำเสนอในเชิงคุณค่าทางสังคมและวัฒนธรรม	1. ชุมชนยอมรับว่าพวกตนไม่มีอนาคตแต่จะไม่สิ้นหวัง 2. ชุมชนใช้พลังปลุกกระแสภายในชุมชนว่าจะรอดจนกว่าฟ้าจะเปิด 3. เตรียมการในทุกเรื่องเพื่อการป้องกันการไล่ออแต่ให้ปฏิบัติโดยสันติ
3. การเกิดขึ้นพร้อมๆ กันในเวลาเดียวกัน 1) แนวคิดเรื่องสวนสาธารณะ 2) รัฐใช้อำนาจไม่เป็นธรรมต่อประชาชน	1. การปิดล้อมโดยกรุงเทพมหานคร 2. การเผชิญหน้าของคนในชุมชน (ชาวบ้าน)	1. ขาดคนกลางและเวทีกลางในการเจรจาต่อรอง 2. การมองเป้าหมายโดยรวมของคนในชุมชนยังมีความเห็นที่แตกต่างกัน
หมายเหตุ: ข้อ 2 และข้อ 3 จากการสนทนากลุ่มกับชุมชนในวันที่ 27 พฤศจิกายน 2554		

2. การแสดงบทบาทการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนกับการรักษาพื้นที่ของชุมชนโดยการขอเจรจาต่อรองกับกรุงเทพมหานคร จากการสนทนากลุ่มย่อยระหว่างผู้ศึกษากับผู้แทนชุมชน 8

ท่าน ซึ่งเป็นแกนนำและมีประสบการณ์ตรงในการเรียกร้องของการพักอาศัยและปวารณาตนในการเป็นส่วนหนึ่งในการดูแลพื้นที่แห่งนี้ ดังรายนามต่อไปนี้ (27 พฤศจิกายน 2554)

หลังจากชุมชนป้อมมหากาฬผ่านขั้นตอนการต่อต้านการไล่รื้อและข้อเสนอต่างๆ ของชุมชนได้กลายเป็นสภาพของการผืนสลายและไร้อนาคต เมื่อคณะกรรมการกฤษฎีกาพิจารณาแล้วชุมชนมิได้มีสิทธิ์อยู่ในพื้นที่ป้อมมหากาฬ เพราะขัดต่อพระราชกฤษฎีกาเวนคืนและให้คืนพื้นที่ทั้งหมดจะต้องเป็นพื้นที่สวนสาธารณะ

จากปี พ.ศ. 2551 จนถึงปัจจุบัน (2554) นับช่วงเวลาที่ผ่านมา 3 ปี แต่คนในชุมชนทั้งหมดยังมิได้มีการย้ายออกในขณะที่กรุงเทพมหานครยังมิได้มีการเข้าทำการใช้พื้นที่จนเป็นเหตุการณ์ที่สร้างความขัดแย้งกับคนในชุมชน อย่างไรก็ตาม เมื่อการเปลี่ยนแปลงทีมงานบริหารกรุงเทพมหานครจากเดิมกรุงเทพมหานครภายใต้การนำของนายสมัคร สุนทรเวช ซึ่งบรรยากาศที่ปรากฏข้อขัดแย้งสูงสุดกับชุมชนอย่างสิ้นเชิง ทั้งนี้นโยบายการรื้อพื้นที่สลัมให้คนในชุมชนออกไปอยู่ในพื้นที่นอกเมือง ส่วนพื้นที่ด้านในให้จัดสร้างสวนสาธารณะและเมื่อถึงปี พ.ศ. 2548 ยุคสมัยที่นายอภิรักษ์ โกษะโยธิน เป็นผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร บรรยากาศในยุคนั้นได้เยียวยาคนในชุมชนให้มีความหวังจากการยอมรับข้อเสนอของชุมชน และเมื่อสิ้นสุดจากห้วงเวลาในปี 2551 นั้นชุมชนแห่งนี้อยู่ในสภาพของการไอนาคตและจากการให้สัมภาษณ์ ม.ร.ว. สุขุมพันธุ์ บริพัตร ผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร คนในปัจจุบันในหนังสือพิมพ์ผู้จัดการ วันที่ 2 มิถุนายน 2552 กล่าวถึงเรื่องของชุมชนป้อมมหากาฬว่า “ขณะนี้ทุกอย่างถือเป็นการสิ้นสุดแล้ว กรุงเทพมหานครต้องทำตามกฎหมาย เพราะถ้าไม่ทำถือว่าละเว้นการปฏิบัติหน้าที่ อยากให้ประชาชนเคารพสิทธิของรัฐด้วย”

แม้ว่าเจตนารมณ์ของกรุงเทพมหานครได้แสดงผ่านความเห็นของผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานครคนปัจจุบัน (ม.ร.ว. สุขุมพันธุ์ บริพัตร) แต่จากการหารือผู้แทนคนในชุมชนเมื่อวันที่ 27 พฤศจิกายน 2554 ณ ลานแห่งการเรียนรู้ของชุมชน โดยมีผู้แทนดังรายนามต่อไปนี้

1. นายพรเทพ บุรินทร์เดช
2. นายสมบุญ พงษ์ไชโย
3. น.ส.สุภาณัช ประจวบสุข (พีดาว)
4. น.ส.สุรียา ทัพเมฆา
5. นายพีระพล เหมรัตน์
6. นายอุทร ปัญญาสิทธิ์
7. น.ส.จิตรา ขจิตสุวรรณ

8. น.ส.บุญทำ วิสัย

บุคคลทั้ง 8 ท่าน ซึ่งเป็นผู้แทนของชุมชนและเป็นผู้ที่ผ่านการต่อสู้ในเหตุการณ์การเจรจาต่อรองกับกรุงเทพมหานคร เมื่อปี 2549 อีกทั้งเป็นกำลังหลักของชุมชนในการตัดสินใจในทุกๆ เรื่องและข้อเสนอใหม่ขอชุมชนที่จะขอดำรงอยู่ในที่นี้อีกต่อไปโดยใช้กลยุทธ์ของชุมชนการมีส่วนร่วมของประชาชน

เมื่อผู้ศึกษาตั้งคำถามว่า “การที่ทุกคนในชุมชนทราบแล้วในด้านกฎหมายและทุกคนยังคงปักหลักอยู่แห่งนี้อีกต่อไป การตั้งรับด้านกฎหมายพร้อมการเตรียมแผนตั้งรับโดยใช้หลัก M.O.S.T. ชุมชนจะทำงานอย่างไร นอกจากนี้ระยะเวลาที่ชุมชนคาดหวังว่าจะเป็นชุมชนที่ปักหลักในการดำรงอยู่ในชุมชนแห่งนี้ใช้เวลายาวนานเพียงใด ในเรื่องนี้ผู้แทนชุมชนให้ความเห็นไว้สรุปว่า

1. หลักการเตรียมการระยะยาว ซึ่งไม่สามารถบอกได้ว่าเป็นเวลาที่ปี แต่จะคงดำรงอยู่ในรุ่นที่พวกตนซึ่งอยู่ในพื้นที่มาตั้งแต่เกิดและยาวนานกว่า 40 ปี ได้เตรียมการไว้แล้ว เริ่มตั้งแต่

1.1 ผู้นำ (Man) ซึ่งจะเป็นหัวหน้าในการเจรจากับคนในชุมชนและบุคคลภายนอกเท่าที่ผ่านมา คุณธวัชชัย วรมหาคุณ (คุณกบ) ผู้นำของชุมชนและเป็นประธานชุมชนจะเป็นศูนย์กลางในการเชื่อมโยง แม้ว่าขณะนี้สุขภาพของคุณกบอยู่ในระหว่างการพักรักษาตัวคนในชุมชนได้มอบให้คุณพรเทพ บุรณบุรีเดช ทำหน้าที่ในการประสานงาน

1.2 การประสานงาน (organize) กับคนในชุมชนและบุคคลภายนอก สำหรับคนในชุมชนต่างมีข้อตกลงและอบรมขัดเกลา (socialization) ผ่านผู้อาวุโสของชุมชน การปฏิบัติตนของผู้ใหญ่ในชุมชนในการเป็นแบบอย่างที่ดีในด้านการซื้อสัตย์การบริหารเงินกองทุน การดูแลความทุกข์สุขของคนในชุมชน เด็กเชื้อฟังผู้ใหญ่ ไม่ประพฤติเป็นคนเกเรนำปัญหาเสพติดเข้าชุมชน ให้ตั้งมั่นในการทำมาหากินอย่างสุจริตชน ในชุมชนจัดให้มีหอกระจายข่าว ซึ่งจะเชิญทุกครอบครัวมาพบกันและแจ้งข่าวของชุมชน

สำหรับการประสานงานกับบุคคลภายนอก อาทิ สมัชชาคนจนเมือง นักวิชาการ การธำรงรักษาความรู้ด้านหัตถศิลป์ของชุมชน การซ่อมบ้านเรือนโดยให้เป็นสัญลักษณ์ของชุมชนสืบไป

1.3 การบริการ (service) ภายในชุมชนมีการบริการด้านสุขภาพโดยประสานงานกับหน่วยงานภายนอก การจัดการศึกษาซึ่งเด็กและเยาวชนในชุมชนทุกคนจะเข้าเรียนในโรงเรียนรายรอบชุมชน ภายในชุมชนมีการสอนพิเศษด้านหัตถศิลป์ การร้องรำทำเพลง ซึ่งองค์ความรู้เดิมที่บรรพชนในชุมชนมีจุดเด่นในการแสดงลิเกสมัยรัชกาลที่ 5 การฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมของชุมชนสู่การประกอบอาชีพเป็นสิ่งที่ชุมชนให้การสนับสนุนโดยคนในชุมชน

หมู่คณะหรือทีม (Team) ชุมชนตระหนักในความมั่นคงซึ่งจะต้องมีกองทุนบริหารชุมชน ซึ่งเก็บจากครัวเรือนเดือนละ 80 บาท พร้อมการบริหารเป็นกองทุนเพื่อการดำรงอยู่ในชุมชน ปัจจุบันชุมชนมีเงินกองทุนรวม 7 แสนบาทเศษ กองทุนนี้จะใช้เพื่อการศึกษาชุมชนโดยมีการประชุมร่วมกันในการบริหารกองทุน นอกจากนี้ในชุมชนมีการกำหนดหน้าที่ของสมาชิกชุมชน มีทะเบียนชุมชนที่สามารถสืบสานบุคคลในชุมชน

นอกจากข้อกำหนดในการบริหารตนเองในฐานะผู้ต่อต้านรัฐ หากแต่จะใช้หลักสันติวิธี (PEACE) เป็นหลักในการต่อสู้ เมื่อพิจารณาจากหลัก PEACE ซึ่งผู้วิจัยนำเสนอและการดำเนินการของชุมชนมีความสอดคล้องกับหลักคิดของชุมชน

P - Participation

E - Education

A - Active, Activity

C - Challenge

E - Effective

หลัก P - การมีส่วนร่วมให้ถือเป็นหน้าที่ของคนทุกคนไม่แยกเพศ อายุ ในการเป็นสมาชิกในชุมชน เข้าร่วมประชุม การเคารพในระเบียบของชุมชนด้านการรักษาความสงบเรียบร้อย

หลัก E - Education การให้ความรู้แก่คนในชุมชนเพื่อแสดงรากเหง้าและการอนุรักษ์พิพิธภัณฑสถานวิถีชีวิตของชุมชนป้อมมหากาฬ

หลัก A - Active, Activity การตื่นตัวและการกระตือรือร้นของคนในชุมชนที่มีต่อการมีส่วนร่วมในการรับ ปรับ เปลี่ยน บทบาทของชุมชนเพื่อกำหนดเป้าหมายการดำรงอยู่ในชุมชนแห่งนี้สืบไป

หลัก C - Challenge การท้าทาย เรื่องนี้ชุมชนได้เตรียมการด้านกฎหมาย จากความเห็นของชุมชนว่าคนในชุมชนมีความมั่นใจว่า กรุงเทพมหานครมีงานสำคัญมาก จากปัญหาหาวิบัติจากภัยอุทกภัยปี 2554 ซึ่งจะต้องทุ่มทุนการฟื้นฟูกรุงเทพฯ อย่างรวดเร็ว ประกอบในความเห็นของชุมชนเมื่อกฎหมายร่างขึ้นโดยความเห็นของมนุษย์ หากวันเวลาผ่านไป สถานการณ์อาจเปลี่ยนแปลงได้ ดังนั้นการท้าทายโดยการสร้างความดีโดยไม่สร้างปัญหาให้กับบ้านเมือง ขณะนี้ผู้นำและคนในชุมชนต่างตั้งใจไว้อย่างแน่วแน่ว่าขอทำความดีต่อไปในการขออยู่ในชุมชนแห่งนี้อย่างสันติภายใต้คำมั่นแห่งความหวังว่า “เมื่อฟ้าสว่าง”

ผู้แทนของชุมชนตั้งข้อสังเกตว่าในบ้านเมืองเรา ถ้าหากใครมีความอดทนในการต่อสู้จะมีโอกาสในการถูกหยิบยกมาให้คนในสังคมได้ทบทวน ดังเช่น คดีบ้านสี่ตาของคุณรัตนา ที่ขอ

เรียกร้องสิทธิในการซื้อบ้านซึ่งถูกเวนคืนด้วยเหตุที่เนื้อที่บ้านของเธอควรเป็นพื้นที่ว่างและใช้เป็นที
 สาธารณะของหมู่บ้านจัดสรร จากการต่อสู้ของบ้านสี่ค้ำมารวม 10 ปี และในที่สุดกรุงเทพมหานคร
 ยุคผู้ว่าอภิรักษ์ โกษะโยธิน ได้ยุติปัญหาโดยคุณรัตนา เจ้าของบ้านสี่ค้ำได้รับสิทธิในการ
 ครอบครองพร้อมรับเงินชดเชยค่าเสียหาย หรือกรณีการต่อสู้ของยายไฮในคดีเขื่อนปากมูล จังหวัด
 อุบลราชธานีที่ใช้เวลาในการต่อสู้ร่วม 30 ปี

จากความหวังลึกๆ ว่าผู้ต่อไป แม้ว่าสถานการณ์ของบุคคลทั้ง 2 จะมีความแตกต่างจาก
 ชุมชนแห่งนี้ยิ่งขึ้นเชิงก็ตาม หากแต่การต่อสู้ด้วยการไม่ยอมออกจากพื้นที่ที่จะเป็นหนทางสุดท้าย
 ของการอยู่รอดสำหรับการต่อสู้เรื่องสิทธิ

หลัก E (Effective) ผลที่ปรากฏซึ่งชุมชนจะต้องทั้งรับในการเก็บข้อมูลปัจจุบันและการ
 คาดการณ์ว่ากรุงเทพมหานครจะนำเรื่องของชุมชนมาเป็นวาระและดำเนินการตามกฎหมาย
 ดังเช่นที่ผ่านมาหรือไม่ แต่คนในชุมชนซึ่งเป็นฝ่ายตั้งรับได้ร่วมมือกับเครือข่ายคนจนเมือง สถาบัน
 พัฒนาองค์กรชุมชนเพื่อเตรียมการนำเรื่องสิทธิมนุษยชนมาเป็นประเด็นหากมีการเจรจาในเรื่องนี้

อภิปรายผลการศึกษากับความสอดคล้องในทฤษฎี

การศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคมในมิติใหม่ของความเป็นไทย : กรณีศึกษาชุมชนป้อม
 มหาเทพ จากการนำเสนอจากอดีตสู่ปัจจุบันและสภาพปัจจุบันซึ่งเป็นพื้นที่ชุมชนที่แสดงคนใน
 การขอเจรจาต่อรองกับรัฐเพื่อการอยู่ในพื้นที่ในลักษณะของการพัฒนาคนกับเมืองให้เชื่อมโยงแก
 กัน ผลการศึกษาทั้งหมดมีความสัมพันธ์กับทฤษฎีในการศึกษา ดังนี้

1. ทฤษฎีของกลุ่มนักคิดหลังสมัยใหม่ (postmodernists) ที่ให้ความสำคัญกับพื้นที่และ
 พื้นที่ทางสังคมตามแนวคิดของมิเชล ฟูโก้ (Michal Foucault) และองรี เลอเฟบ (Henry
 Lefevre) การใช้อำนาจของรัฐเพื่อการลดทอนอำนาจของคนในชุมชน การกระทำผ่านโครงสร้าง
 ทางสังคมเมืองในประเด็นของความเหลื่อมล้ำทางสังคม สำหรับความขัดแย้งระหว่างคนในชุมชน
 กับกรุงเทพมหานคร เป็นการลดทอนอำนาจของรัฐในฐานะที่รัฐเป็นผู้กำหนดศูนย์กลางทาง
 วัฒนธรรมและเป็นผู้ควบคุมความเติบโตของพื้นที่ การพัฒนาพื้นที่สีเขียวโดยการให้คนในชุมชน
 ดั้งเดิมไปอยู่ในที่ใหม่ ซึ่งรัฐจัดให้ ดังนั้นความขัดแย้งด้านการใช้อำนาจจึงเป็นที่มาของวาทกรรมซึ่ง
 คนในชุมชนถ่ายทอดผ่านองค์กรและสื่อมวลชน ดังปรากฏในการนำเสนอแนวทางในการอยู่
 ร่วมกันอย่างสันติโดยมิต้องให้ชุมชนหรือถอนไปอยู่ในถิ่นอื่น ทั้งนี้เพื่อให้รัฐและราษฎรสามารถอยู่
 ร่วมกันอย่างยั่งยืน

2. ทฤษฎีสัญลักษณ์ (Symbolic theory) ซึ่งเน้นการวิเคราะห์พฤติกรรมมนุษย์โดยพิจารณาจากการวิเคราะห์พฤติกรรมมนุษย์และการนำสัญลักษณ์มาใช้เป็นศูนย์กลางของความเข้าใจต่อกันเพื่อการอยู่ร่วมกันในสังคม ชุมชนป้อมมหากาฬได้ฟื้นฟูธรรมเนียมการปฏิบัติในชุมชน การหาสัญลักษณ์ร่วมของเจ้าพ้อมมหากาฬซึ่งจะมีพิธีบวงสรวงในทุกวันที่ 13 เมษายนของทุกปี การปรับปรุงเรือนไทยในชุมชนเพื่อให้คงอยู่คู่กับความเป็นชุมชน การอนุรักษ์ความรู้ความสามารถของคนในชุมชนในเรื่องการทำกรงนกเขา การปั้นหัวฤๅษี

3. การเป็นมโนภาพสมัยใหม่จากแนวความคิดเป็นสมัยใหม่แบบไทย ข้อเสนอของ ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา สำหรับในแนวคิดเรื่องชุมชนกับการฟื้นฟูวัฒนธรรมชุมชน จากรากฐานทางสังคมและวัฒนธรรมตลอดจนเศรษฐกิจของชุมชนซึ่งสัมพันธ์กับการศึกษาแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน อันเป็นที่มาของการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน

การศึกษาเรื่องปรากฏการณ์ทางสังคมกับการเป็นสมัยใหม่แบบไทย กรณีศึกษาชุมชนป้อมมหากาฬได้ชี้ให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ชุมชนที่มีความขัดแย้งกับแนวคิดของรัฐโดยสิ้นเชิง โดยรัฐมีแผนระยะยาวในการปรับปรุงสภาพทางกายภาพเพื่อรองรับความเติบโตของเมือง หลวงร่วมกับการจัดหารายได้เข้ารัฐผ่านการท่องเที่ยว อันหมายถึงการสร้างเนื้อหาใหม่ในพื้นที่เก่า และใช้แผนพัฒนาเมืองเป็นกลไกในการกำหนดอนาคตและความอยู่รอดโดยรวม แต่ช่องว่างในทางปฏิบัติระหว่างความคิดแบบพัฒนาของรัฐกับประชาชนไม่สามารถเชื่อมโยงกันได้ ปัญหาความขัดแย้งที่ใช้กฎหมายเป็นข้อยุติ จึงก่อให้เกิดข้อขัดแย้งในประเด็นอื่นๆ ต่อไปและไม่สามารถประเมินจุดจบที่สามารถบอกได้ว่าบทสุดท้ายจะเป็นไปด้วยความเรียบร้อยหรือความขัดแย้งที่ไม่สิ้นสุด การศึกษาในเรื่องนี้จึงมีความสอดคล้องกับกลุ่มงานวิจัยที่ถูกลำนำใช้

กลุ่มที่ 1 กลุ่มศึกษาผลจากการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของชุมชนซึ่งได้ข้อสรุปว่า การเปลี่ยนแปลงที่ตั้งใหม่ของชุมชนเป็นที่มาของการเปลี่ยนการทำกิน การตั้งถิ่นฐานของชุมชน อาทิ การศึกษาของ ธัญญา ชีวภรณ์วัฒน์ 2544 เรื่อง ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงการตั้งถิ่นฐาน ยานบางลำพู การขยายตัวทางกายภาพได้เปลี่ยนแปลงไปตามกระแสของระบบทุนนิยม

กลุ่มที่ 2 กลุ่มการศึกษานโยบายของรัฐที่มีต่อการปรับเปลี่ยนพื้นที่ดังปรากฏในการฟัง ศึกษาของ ชนินทร์ วิเศษสิทธิกุล (2547) เรื่อง การเปลี่ยนแปลงชีวิตสังคมเมืองในเกาะรัตนโกสินทร์ การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพในเกาะรัตนโกสินทร์นำมาซึ่งการถูกทำลายในด้านความเป็นพื้นที่และท้องถิ่นเก่าแก่ที่ปรับตนเป็นสังคมเมือง

กลุ่มที่ 3 กลุ่มที่ศึกษาที่สัมพันธ์กับเรื่องของพื้นที่ป้อมมหากาฬในมิติทางด้านสถาปัตยกรรมและทางมานุษยวิทยา ผลที่ปรากฏพบว่า การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพตามมิติ

ตะวันตกและระบบทุนนิยมเป็นที่มาของการสูญสลายของพื้นที่เก่า วัฒนธรรมชุมชนดั้งเดิมที่ถูกกำหนดโดยรัฐซึ่งสอดคล้องกับการศึกษา วิทยา อายววรรณ (2549) ศึกษาสภาพแวดล้อมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการส่งเสริมการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม กรณีศึกษาชุมชนป้อมมหากาฬและการศึกษาของภริทัต ไชยเศรษฐ์ (2547) เรื่องชุมชนป้อมมหากาฬการสร้างและต่อรองความหมายในพื้นที่สังคมและเป็นประเด็นของความขัดแย้งที่มีสมารถการสานสัมพันธ์ต่อกันได้ เช่นเดียวกับการศึกษาของภาวิณี ไชยภาค (2551) เรื่องการต่อสู้ของผู้หญิงชุมชนป้อมมหากาฬในการต่อต้านการไล่ออกจากกรุงเทพมหานคร ผู้หญิงทั้ง 9 คน จึงเป็นตัวแทนของคำตอบว่า ทำไมผู้หญิงจึงทำการต่อต้านการไล่ออกเนื่องจากผู้หญิงมีหน้าที่คุ้มครองปกป้องครอบครัวอีกหลายชีวิตให้สามารถเป็นพลเมืองดีของประเทศภายใต้ความรู้ความสามารถของผู้หญิงที่ไม่สามารถออกไปสู่พื้นที่ชุมชนแห่งใหม่ด้วยการนำความทุกข์ยากให้กับคนในครอบครัวได้ การยื่นหยัดการต่อสู้จึงเป็นหนทางการอยู่รอดของชีวิต

ข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่องปรากฏการณ์ทางสังคมกับการเป็นสมัยใหม่แบบไทย กรณีศึกษาชุมชนป้อมมหากาฬ เป็นการศึกษาบทเรียนที่ชุมชนได้รับจากการต่อสู้กับรัฐพร้อมทั้งการตั้งรับของชุมชนกับจุดที่ตนเองมีความขัดแย้งกับรัฐ ซึ่งข้อเสนอต่างๆ ในการนำมิติการเป็นสมัยใหม่ โดยใช้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นพร้อมความสามารถของคนในชุมชนเป็นพลังขับเคลื่อนชุมชนที่สอดคล้องกับการพัฒนาวัฒนธรรมชุมชนในแผนพัฒนาเมื่อ พ.ศ. 2536 และรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ปี 2540 การศึกษาที่เกี่ยวกับชุมชนป้อมมหากาฬยังคงศึกษาได้อีกหลายมิติเนื่องจากคนในชุมชนจะยังคงยื่นหยัดปักหลักอยู่ในพื้นที่ซึ่งเป็นถิ่นฐานที่พวกตนมีความผูกพันในพื้นที่ของบรรพชนจึงขอมีส่วนร่วมในการผังรกรากทางวัฒนธรรมไว้ ณ พื้นที่แห่งนี้

ข้อเสนอแนะการวิจัยคราวต่อไป

ความชัดเจนที่ถ่ายทอดผ่านชุมชนในการยังดำรงอยู่ในชุมชนอย่างสันติ ตราบดีที่รัฐมิได้เป็นฝ่ายประกาศการเข้ามาจัดการให้เป็นไปตามกฎหมายที่จะพัฒนาให้เป็นพื้นที่สีเขียวตามนโยบายที่ถูกต้องตามกฎหมายที่รัฐเคยมีแผนพัฒนาอย่างสมบูรณ์แบบมาแล้ว ข้อเสนอเพื่อการศึกษาชุมชนแห่งนี้สมควรทำการศึกษาลักษณะรัฐกับการปรับเปลี่ยนพื้นที่ชุมชนในกรุงเทพมหานคร หรือการศึกษาที่สัมพันธ์กับแนวโน้มการฟื้นฟูพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์กับการลดความขัดแย้งอันเกิดจากการรื้อถอนคนในชุมชนไปอยู่ในพื้นที่อื่น

